

BIBΛIOKPIΣIAI

JUSTIN MOSSAY: **La mort et l'au - delà dans St. Grégoire de Nazianze, en Recueil de travaux d'histoire et de Philologie**, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Louvain, σειρά 4η, τεύχος 34 Louvain 1966, σχ. 8ον, σ. XVI+376.

Εἰς ἐπιμελεημένην ἔκδοσιν ἐξετάζει ὁ J. Mossay τὸν θάνατον καὶ τὰ ἐπέκεινα αὐτοῦ, κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Πρόκειται περὶ ἐπεξεργασίας διδακτορικῆς διατριβῆς, χρονολογουμένης ἀπὸ τοῦ ἔτους 1963 (σ. V), ἣτις μὲν πρό τινος ἐξεδόθη τύποις.

Ἡ μετὰ χεῖρας ἔρעυνα ὑποδιαιρεῖται εἰς ὀκτὼ κεφάλαια, ἕκαστον τῶν ὁποίων συγκροτεῖ τρία ἕως ἕξ ἄρθρα καὶ ἓν συμπέρασμα. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτῆ τοῦ ἔργου μαρτυρεῖ τάξιν καὶ συνέπειαν, ἀλλ' ἴσως καὶ τινα σχολαστικότητα.

Ἡ μελέτη κατακλείεται δι' ἑνὸς συμπεράσματος, ἐκτενεστέρου τῶν προηγηθέντων, ὅπερ ἐπέχει θέσιν ἐπιλόγου καὶ σύγκειται ἐκ τεσσάρων ἄρθρων.

Ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἔργου, εὐθὺς μετὰ τὸν πρόλογον, ἐξετάζεται τὸ λεξιλόγιον τοῦ Γρηγορίου, τὸ σχέσιν ἔχον μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ θανάτου. Σημειοῦνται π. χ. τὰ οὐσιαστικὰ θάνατος, νεκρός, νέκυς, τέλος, τελευτή, κοίμησις, ὕπνος, πότμος, μ῀ρος, ὄλεθρος, ἀπώλεια, λύσις, διάλυσις, κατάλυσις, διάζευξις κλπ. Ἀναφέρονται ἐπίσης τὰ ῥήματα: ὀνήσκω, ἀποθνήσκω, ὄλλυμαι, ἀναλύομαι, ἀπέρχομαι, φθίνομαι, φθίωμαι, φθινύθω κλπ. (σ. 1—20).

Μελετῶν ὁ σ. τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, παρὰ τῷ Γρηγορίῳ, παρατηρεῖ ὅτι τοῦτο εἶχεν ἀπασχολήσει τὴν σκέψιν τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων, οἵτινες δὲν φαίνεται ὅτι τὸ εἶχον πλήρως ἐξιχνιάσει (σ. XII, 280). Τὴν ἀπουσίαν μιᾶς, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, θανατολογίας, ἐπισημαίνει τόσον εἰς τὸν χῶρον τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ὅσον καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐξεταζομένου θεολόγου (271—279). Δὲν φρονεῖ ὅτι τὸ γεγονός μαρτυρεῖ παράλειψιν. Σκοπὸς τὸ Γρηγορίου δὲν ἦτο ἢ ἔκθεσις ἑνὸς συστήματος ἐρεύνης ἀφορώσης εἰς τὸν θάνατον ἀλλ' ἢ ἰδίᾳ τοῦ θανάτου μετὰβασίς εἰς τὴν διακήρυξιν πίστεως, εἰς τὰ ἐπέκεινα αὐτοῦ (σ. 119, 192). Ὁ θάνατος, γεγονός ἠθικῶς ἀδιάφορον κατὰ Γρηγόριον (σ. 280), μαρτυρεῖ τὴν ἐξοδὸν ἀπὸ τοῦ πεπερασμένου καὶ τὴν μετὰβασιν εἰς τὸ αἰώνιον (σ. 293).

Ὁρθῶς ὑπενθυμίζει ὁ σ. τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φιλοσοφίας ὡς «μελέτης τοῦ θανάτου» (σ. 63, 99, 281, 288). Σημειοῦμεν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅτι τὴν πλατωνικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν (Φαιδ. 80α), γνωρίζουν ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἰωάννης ὁ τῆς κλίμακος (P. G. 88, 793, C), Ἰωάννης Μόσχος (P. G. 87,

3024 D) κλπ. ὡς καὶ ἡ νεωτέρα Φιλοσοφία. (Πρβλ. Κ. Γεωργούλη, Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, Ἀθήναι 1954, σ. 68, καὶ 76).

Διὰ τῆς «μελέτης τοῦ θανάτου» δὲν ὀδηγεῖται ὁ Καππαδόκης Θεολόγος εἰς ἀπικισιόδοξον θεώρησιν τῆς ζωῆς. Δὲν δύναται π.χ. νὰ συμπορευθῆ ἰδεολογικῶς μετὰ τοῦ Ἑγρησίου, τοῦ πεισιθανάτου. Τὴν Χριστιανικὴν ὁδὲυων «Φιλοσοφίαν» μεταβαίνει ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ἰδέαν τῆς αἰωνιότητος ἥτις τὸν πληροῦ αἰσιοδοξίας, ἐλπίδος καὶ ἐνθουσιασμοῦ (σ. 45, 60, 114, 119, 209, 237, 286 κλπ.).

Ἡ ὑπαρξίς τῆς ψυχῆς δὲν ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γρηγόριον πρόβλημα, ἀλλὰ γεγονός. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς σύγκειται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς. Ἡ δευτέρα αὕτη τυγχάνει ἀθάνατος. Κατὰ τὸν θάνατον ἔχομεν ἀνάλυσιν» (σ. 10), ἦτοι, εἰς τὴν οὐσίαν, διαχωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος. Ὁ σ. ὑπομιμνήσκει τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ναζιανζοῦ, καθ' ἣν τὸ ἄτομον ὀφείλει, ὅπως ἐπιμελῶς φροντίζη διὰ νὰ τηρῆ τὴν ψυχὴν του καθαρὰν (σ. 119, 126). Δυνάμεθα νὰ ἐνθυμηθῶμεν ἐνταῦθα τὴν εἰς τὸν Φαίδωνα διατυπωμένην ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἀνάγκη ὅπως κοσμηῆται «οὐκ ἄλλοτρίω, ἀλλὰ τῷ ἑαυτῆς κόσμῳ» (Φαιδ. 114).

Δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ ὁ σ. ὅτι κατὰ Γρηγόριον ἡ ἐπιβίωσις τῆς ψυχῆς φέρει αὐτὴν εἰς κόσμον ἀσυλλήπτου καθαρότητος καὶ λαμπρότητος, εἰς κόσμον πάμφωτον, ἔνθα ὁ ἐν Τριάδι Θεός, τὸ «φῶς τὸ ἀκρότατον». Ἐκεῖ οἱ ἀνθρώποι ἐσόμεθα φῶτα μικρά, φῶς τὸ μέγα περιχορευόντες». Διατηροῦντες καθαρὰν τὴν ψυχὴν «... φῶς γενώμεθα τέλειον, τελείου φωτὸς γεννήματα» (σ. 127, 155, 156).

Ἡ καὶ ἀπὸ μέρους τοῦ σ. συσχέτισις τῶν ἐννοιῶν : Σῶμα, ψυχὴ, θάνατος, βάπτισις καὶ ἀνάστασις, τυγχάνει ἀποτέλεσμα κατανοήσεως τῶν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου δεδομένων. Ἡ Βάπτισις συνισταμένη εἰς κατάδυσιν εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἀνάδυσιν ἐξ αὐτοῦ, εἰκονίζει τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν (σ. 42, 106, 204, 209, 227, 294). Ἡ θέσις αὕτη τυγχάνει παύλειος καὶ ἐκεῖθεν παγχριστιανική.

Ἡ Θεολογία τοῦ Γρηγορίου, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης τοῦ κ. Mossay δὲν δύναται νὰ νοηθῆ ἐκτὸς τῶν δεδομένων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου. Ὁ σ. σημειοῖ πολλαχοῦ τοῦ ἔργου του ἀναφορὰς εἰς τὸν Παῦλον (σ. XIV, 10, 14, 17, 172, 176, 180—189, 275—279 κλπ.). Δὲν φρονοῦμεν, παρὰ ταῦτα, ὅτι ὑπογραμμίζει κατ' ἀξίαν τὸ γεγονὸς τῆς ἐπὶ τὸν Γρηγόριον ἀμέσου καὶ χαρακτηριστικῆς ἐπιδράσεως τοῦ γόνου τῆς Ταρσοῦ, παρὰ τὸ ὅτι πολλαὶ εὐκαιρίαι παρέχονται πρὸς τοῦτο, εἰς τὰς σελίδας τῆς μελέτης. Σκόπιμον θεωροῦμεν ὅπως ἀναφερθῶμεν εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν.

Εἰς τὴν σ. 180 καταχωρίζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. I λόγου τοῦ Γρηγορίου, εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Εἰς τὸ ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖον ἐπιλέγεται χρησιμοποιοῦνται τὰ ῥήματα : συσταυροῦσθαι, συνθάπτεσθαι, συνεγείρεσθαι καὶ συνδοξάζεσθαι μετὰ τοῦ Ἰησοῦ. Ἀπαντα τὰ ῥήματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τοῦ λεξιλογίου τοῦ Παύλου (Ρωμ. στ' 6., Γαλ. β' 19, 22., Ἐφ. β' 6., Κολ. β' 12., Ρωμ. η' 17). Ἀλλὰ τὰ συμπάσχειν καὶ συσταυροῦσθαι καὶ συναποθνήσκειν μετὰ τοῦ Ἰησοῦ τυγχάνουν κατὰ τὸν Ἀπόστολον ὁ προάγγελος τοῦ συναναστηθῆναι μετ' Αὐτοῦ καὶ τοῦ συνδοξασθῆναι. Αἱ σκέψεις αὗται ἀποτελοῦν τὴν βασικὴν, θὰ ἐλέγομεν

τὴν εἰδοποιόν, διαφορὰν μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς θεωρήσεως τοῦ θανάτου καὶ τῆς αἰωνιότητος ἐξ ἑνός, καὶ τῶν θύραθεν ἀντιλήψεων ἐπὶ τῶν αὐτῶν θεμάτων, ἐξ ἑτέρου.

Χρησιμωτάτη θὰ ᾔτο μία ἀντιπαράθεσις ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ προαναφερθέντος λόγου τοῦ Γρηγορίου, πρὸς ἀντιστοίχους λέξεις καὶ ἐκφράσεις προερχομένας ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν.

Πέραν τῶν σκέψεων αὐτῶν ὀφείλομεν νὰ ὑπομνήσωμεν ὅτι ὁ σ. γνωρίζει νὰ οἰκοδομῇ καλῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου. Γνωρίζει ἐπίσης λίαν ἐπαρκῶς τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Γρηγορίου καὶ εἶναι ἰκανός, ὡς μέλισσα, νὰ ἐπιλέγῃ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ὑπηρετοῦν τὸν σκοπὸν τῆς συγγραφῆς του.

Διὰ τῆς γραφίδος τοῦ κ. Mossay παρακολουθοῦμεν τὸν Γρηγόριον ὡς ῥήτορα, ποιητὴν, ἐπιστολογράφον, θεολόγον ἀλλὰ καὶ ὡς φιλόσοφον. Διὰ τὸν μελετητὴν τῆς μετὰ χειρὰς ἐργασίας ὁ Γρηγόριος προβάλλει κατὰ μὲν τὴν καρδίαν μόνον Χριστιανός, κατὰ δὲ τὸν νοῦν καὶ «Ἕλλη». Τοιοῦτόν τι φαίνεται ὅτι παρεδέχτο αὐτὸς οὗτος ὁ ἐκ Καππαδοκίας Θεολόγος δι' ἑαυτόν, διότι ἔλεγεν, ὡς σημεῖοι καὶ ὁ σ. (σ. VII) : «Ἄττικοὶ καὶ ἡμεῖς».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΡΑΤΣΕΑΣ δ. θ.

* * *

TIM. X. ΖΗΣΗ, δ. φ. Τὸ Λογικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαιοτέρων Στωϊκῶν, Ἀθήναι 1965, σσ. 269.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι οἱ Στωϊκοὶ πλὴν τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων, ἅς διεμόρφωσαν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου γενικῶς, διετύπωσαν καὶ τὴν στωϊκὴν λογικὴν. ἀξιολογώταται τυγχάνουσι αἱ περὶ τῆς λογικῆς διδασκαλίαι αὐτῶν καὶ δὴ τῆς ἀρχαιοτέρας Στοᾶς, ἦτοι τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Χρυσίππου καὶ τοῦ Κλεάνθους. Ἀπὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου ἔχει ἐρευνηθῆ τὸ ἀνωτέρω θέμα καὶ πλεῖσται ὅσαι ἐρευναι ὑπάρχουσι περὶ αὐτοῦ. Πρὸ δύο ἐτῶν ὁ ἐν Βόλῳ Γυμνασιάρχης καὶ δ. φ. κ. Τιμ. Ζήσης ἐξέδωκεν ἀξιόλογον ἐργασίαν περὶ τῆς λογικῆς τῆς ἀρχαιοτέρας Στοᾶς, ἐξετάζων, ὡς εἰκός, τὸ πρῶτον μέρος τῆς «τριμεροῦς διαιρέσεως» τῆς φιλοσοφίας παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς. Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγρ. κατόπιν μιᾶς βραχείας εἰσαγωγῆς περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων φιλοσόφων τῆς Στοᾶς καὶ τῶν περὶ τῆς λογικῆς συγγραμμάτων αὐτῶν, ὡς καὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τριμεροῦς διαιρέσεως αὐτῆς, ἐξετάζει διὰ μακρῶν τοὺς κανόνες καὶ τὰ κριτήρια, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν εὑρεσιν τῆς ἀληθείας, ὡς καὶ τὰ θέματα τὰ ἀναφερόμενα ἐν τοῖς ἀνωτέρω. Εἶτα ἐν τῷ περὶ διαλεκτικῆς τμήματι τοῦ ἀνωτέρω ἔργου ὁ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ τὴν ἐννοιαν, τὴν ἀξίαν καὶ τὴν διαίρεσιν τῆς διαλεκτικῆς, ὡς καὶ τὰ «περὶ φωνῆς ἢ περὶ σημαίνοντος», «περὶ σημαינוμένων» κτλ. πάντοτε διὰ τῶν θεμάτων τῶν ἐνυπαρχόντων ἐν τοῖς ἀνωτέρω. τέλος ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐξετάζει καὶ τὰ περὶ ῥη-